

ХҒТАР 16.21.47
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-8-21>

Лингвоаксиологиялық аспект: ата-ананың тілдік мінез-құлқының бүгінгі сипаты

Б.А. Абдыханова¹ , А.Ф. Аккалиева² , Л.К. Мейрамбекова^{3*}

^{1,2}Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹abdychanovab@mail.ru, ²akkali.aizhan@gmail.com, ³lmeysrambekova@mail.ru)

Аңдатпа. Мақала әлеуметтік-мәдени контекстке сай бейімделіп өзгертін құндылық ұғымдары қазіргі жаһандану жағдайында тіл арқылы қалай көрініс тауып жатыр және қандай өзгерістер бар деген сұрақтарды қамтиды. Ата-ананың тілдік мінез-құлық мәселесін зерттеудің маңыздылығы мәселе ретінде көтерілді, бұл мәселенің бүгінгі сипатын анықтап, бағалау үшін аксиологияның негізгі аспектілері, соның ішінде тіл мен мәдени құндылықтар арасындағы байланыс қарастырылады, сондай-ақ тілдік бірліктердің ата-ананың дүниетанымының көрсеткіші ретіндегі рөлі мен оның баламен қарым-қатынасты қалыптастыруға әсеріне талдау жасалынады. Көркем шығармалардан алынған мысалдар негізінде қазақ ұлтының бала тәрбиесінде қолданылып келген тәрбие үлгілері берілді. Ол үлгілер бүгінгі тәрбие мен бүгінгі күнге дейінгі тәрбие әдістеріне салыстырмалы талдау жасап, бағалап, бағамдау үшін қажет. Балаларды тәрбиелеудегі осы уақытқа дейін қолданылып келген мотивация үлгілері ұсынылды. Мақалада берілген ассоциациялық талдау қорытындысы да ата-аналар үшін тілдік сигнал бола алады. Әлеуметтік желіден келтірілген мысалдар жастар ұстанымындағы заманауи өзгерістерді көрсетеді. Сонымен қатар, жүргізілген сауалнаманың нәтижесінде алынған тілдік деректер әлеуметтік мәселелердің ата-ананың бала тәрбиесіндегі ролінде, отбасылық қарым-қатынаста, бала бойында құндылықтарды қалыптастыруда шешуші орын алатындығына дәлел бола алады.

Түйін сөздер: аксиология, лингвоаксиология, ұлттық құндылық, мәдени құндылықтар, ата-ананың тілдік мінез-құлқы, жаһандану процесі.

Түсті: 20.12.2024; Жөнделді: 27.01.2025; Мақұлданды: 28.02.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

*Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Лингвистика контекстіндегі аксиология тілдің құндылық аспектілерін және олардың қарым-қатынас пен қабылдауға әсерін зерттейтін тіл білімінің маңызды саласы болып табылады. Тіл тек ақпарат беру құралы ғана емес, сонымен қатар қоғамның әлеуметтік-мәдени контекстін көрсететін құндылықтар жүйесінің тасымалдаушысы болып табылады. Тілдегі құндылық ұстанымдар лексикалық бірліктер арқылы, олардың семантикалық, синтаксистік құрылымы және стилистикалық тұрғыдан берілу тәсілдері арқылы көрінеді, соның негізінде қоғамдық орта мен жеке тұлғалардың мәтіндерді қабылдауы мен түсінуі жүзеге асырылады. Ұлттық құндылыққа негізделген ұстанымдар қоғамның тілдік жүйесі мен қоғамдық қарым-қатынаста шешуші рөл атқарады. Олар әлемде мәдениеттің қандай аспектілері маңызды және құнды деп қабылданатынын және бұл құндылықтар тілдік мінез-құлық арқылы қалай көрініс беретінін анықтайды.

Қазіргі ғылыми зерттеулердегі антропоцентрлік бағыт пәнаралық зерттеулерге негізделген. Гуманитарлық ғылымның жеке бір саласы болып табылатын лингвомәдениеттану тілді мәдени контексте қарастырып, танымдық лингвистика, әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, прагматикалық лингвистика зерттеулерімен тығыз байланыста қарастырады. «Тіл мен мәдениет» қарастыратын жалпы мәселелер шеңберінде «лингвистикалық аксиология» («лингвоаксиология», «аксиологиялық лингвистика») деген атаумен пәнаралық бағыт қалыптасты. [1, 2, 3]. Лингвоаксиология тіл мен құндылықтар арасындағы осы өзара байланысты зерттеп, тілдің қоғамның құндылық бағытын қалай репрезентациялайтынын анықтайды және тілдің құндылықтарды қалыптастыру құралы ретінде қалай жұмыс істейтінін көрсетеді. Қазіргі интернет пен цифрландыру дәуіріндегі қоғам өмірінің ерекшелігі - екі әлем (нақты және «ішкі») үшінші виртуалды әлеммен толықтырылды. Соған сай, интернет желісіндегі, әлеуметтік желілердегі тілдік қарым-қатынас, тілдік материалдарға мониторинг жасап, лингвоаксиологиялық зерттеулер жүргізудің маңыздылығы артты. Этнос немесе қоғам құндылықтарының тілдік тұрғыдан сіңуінің табиғи ортасы - ол ана тілінде сөйлейтін тілдік қауымдастықтан тұратын әртүрлі дискурстар, оның ішінде отбасы дискурсы ерекше мәнге ие. Бүгінде әлеуметтік желіде таралып, өз аудиториясын тапқан жаһандану дәуіріндегі ата-аналардың тілдік мінез-құлық сипатын көрсететін медиаконтенттер саны барынша артып келеді. Осы контенттерді пәнаралық тұрғыдан қарастырып, адамдық құндылықтар тұрғысынан саралап, аксиологиялық талдау жүргізуге бағытталған зерттеулер бүгінгі құндылықтар жүйесін анықтауға, тілдік санадағы қандай да бір өзгерістерді бағамдауға мүмкіндік береді, сонымен қатар ата-аналардың тілдік мінез-құлық сипатын көрсетуге жұмсалып тұрған тілдік бірліктердің қызметі айқындалады. Мұның бәрі әлеуметтік желілердегі медиа контенттерде құндылықтарды бейнелеудің тілдік механизмдері, оларды анықтаудың ғылыми инструменттері туралы мәселенің өзектілігін ашуға мүмкіндік береді.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты. Ата-ананың сөйлеу мінез-құлқы арқылы көрініс табатын қазақ отбасының құндылықтарын, нормалары мен дәстүрлерін көрсететін тілдік бірліктерді анықтау және салыстыру.

Зерттеу нысаны – қазақ отбасында қандай құндылықтардың қалыптасып жатқанын анықтау үшін әлеуметтік желілердегі тілдік материалдар мен отбасылық дискурсты бейнелеген көркем шығармалар.

Зерттеу пәні – ата-ана мен бала қарым-қатынасының бүгінгі көрінісінен ақпарат беретін тілдік бірліктер.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының әдіснамалық базасын мәдениеттану, әлеуметтану, психолінгвистика, педагогика салалары бойынша отандық және шетелдік ғалымдар З.Сәрсенбаева, Т.Ғабитов, С.Нұрмұратов, О.А.Анищенко, Ш.К.Жарқынбекова, Ж.А.Джамбаева, И.В.Шалина, В.И. Карасик, И.И. Хрипунов, Geert Hofstede т.б. теориялық еңбектері негіз болды.

Зерттеу нәтижелерін алу үшін кешенді талдау әдісі қолданылды. Бүгінгі ата-ананың сөйлеу мінез-құлқын анықтау үшін ассоциативті сауалнама әдісі қолданылды. Жастардың тілдік санасындағы басымдылыққа ие болып отырған құндылықтарды анықтау үшін әлеуметтік желідегі жастар контенті қарастырылып, тілдік бірліктер іріктелініп, талданды. Салыстырмалы талдау жасау үшін көркем әдеби шығармалардан тілдік материалдар іріктелінді.

Әдебиетке шолу

Мақалада отбасы құндылық мәселесіне қатысты жалпы құндылық туралы философия, педагогика, мәдениеттану, әлеуметтану ғылымдарымен тығыз байланысты түсінік пен тұжырымдар қарастырылды. Қазақстанда құндылық мәселесі философия, мәдениеттану, педагогика ғылымдары тұрғысынан қарастырған зерттеулер көп. Құндылық мәселесін лингвистикалық тұрғыдан қарастыру соңғы жылдары ғана қарқынды дамып келе жатыр, зерттеу барысында Ж.А.Джамбаеваның тіл біліміндегі аксиологиялық бағыттың базалық категориясы «құндылық» дей келе: «Аксиологическая лингвистика – это сфера междисциплинарного знания, предметом которой является воплощение ценностей в языковом сознании и коммуникативном поведении реципиентов» деген тұжырымдамасы біздің зерттеуіміздің бағытымен тығыз байланысты [4,30].

Ата-аналардың тілдік мінез-құлқы туралы мәселе құндылық ұғымынан келіп шығатындықтан лингвоаксиология ғылымымен байланысты теориялық зерттеулер талданды. Отандық ғалымдар О.А.Анищенко, Ш.К.Жарқынбекованың қазақстандық жастардың сөйлеу әрекетінің ерекшеліктерін қарастырған зерттеулерінде «сөйлеу мінез-құлқы» түсінігіне, жастардың құндылықтар жүйесіне және жастардың сөйлеу мінез-құлқындағы лингвистикалық, экстралингвистикалық ерекшеліктерге талдау жасай келе, мынандай анықтама береді: «Речь молодежи – лингвистический объект, который позволяет постановку и решение целого ряда важных не только лингвистических, но и социокультурных проблем» [5,28]. Бұл анықтама ата-аналардың сөйлеу мінез-құлқына қатысты негіз бола алады. Құндылықтар кез-келген мәдениеттің негізгі элементі болып табылады, олар көбінесе әлеуметтік топтардың өмірлік іс-әрекетін реттейтін

принциптер ретінде түсініледі [6,135] деген ресейлік ғалым И.В. Шалинаның пікіріне сүйене отырып, ата-ананың тілдік мінез-құлқының ұрпақ тәрбиесіндегі рөлін, олардың іс-әрекетін реттеудегі негізгі күш деп тұжырым жасауға болады.

«Қазіргі лингвистика адамның сөйлеу әрекетінің қызметін «сезіну, бастан өткеру, игеру, бағалау тәжірибесінің» мәнді мағыналық сипаттағы мәтінге айналуы деп есептейді. Сөйлеуде құндылық берілмейді, бірақ сөйлеушінің құндылық қатынасы оның уәжі мен сенімі арқылы көрініс береді [7,9]. Адамның мінез-құлқы оның ішкі әлемінен, өмірлік көзқарастары мен құндылықтарынан, мұраттарынан тұратын бүкіл жүйесінің сыртқы көрінісі болып табылады [8].

Аксиологиялық лексика жеке тұлғаның мінез-құлқын, іс-әрекетінің нәтижелерін, оның әлеуметтік байланыстары және әртүрлі құбылыстарды бағалауын білдіреді [9, 42-53]. Яғни, адамның мінез-құлық, іс-әрекет нәтижелері олардың бойындағы құндылық жүйесінің негізін, сапасын көрсетеді.

Талқылау мен нәтижелер

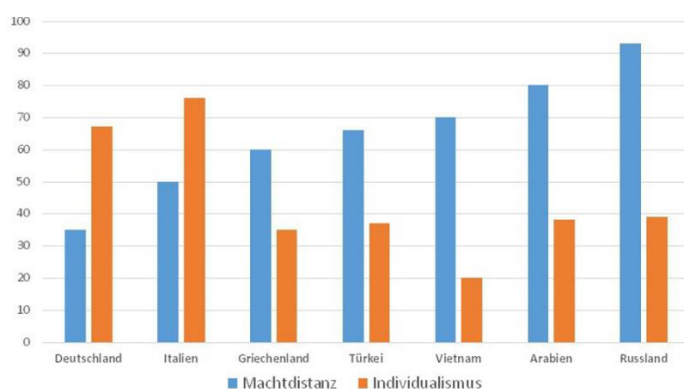
Ұлттық мәдениет, оның ішінде сөйлеу мәдениеті (лексика, фразеологиялық жүйе, мақал-мәтелдер, астарлы әңгімелер және т.б.) ұлттық құндылықтар туралы философиялық көзқарасқа негізделген нақты бір ұстанымдарды білдіреді. Бүгінгі күнге дейін қаншама ұрпақтың тәрбиесі ұлттық құндылықтар базасында қалыптасты. Қазіргі құндылықтар жүйесі утилитарлық негізге құрылып жатқаны өзекті мәселеге айналып отыр. Бала тәрбиесінің негізі отбасында қаланатыны анық, «ненің жақсы, ненің жаман» екенін үйрететін отбасылық түсінік баланың мінез-құлық нормасын қалыптастырады. Одан бөлек, бала тәрбиенің негізгі бөлігін медиақұралдар арқылы алады. Яғни, бүгінгі күні медиаматериалдар бала дамуының өзегін құрап отыр деп айта аламыз. Сол себепті медиаконтенттердегі отбасылық дискурстың мәні мен қызметіне, даму бағыты мен динамикасына, тілдік құралдардың жағымды/жағымсыз әсеріне ғылыми зерттеу жүргізу маңызды.

Цифрлық технологиялардың революциялық даму жағдайында қоғам тарихында қалыптасқан, сақталған және ауызша халық шығармашылығы арқылы, классикалық әдебиет үлгілері арқылы беріліп келген құндылықтар бүгінде медиа арқылы таратылады. Бүгінде ұлттық құндылықтар біршама өзгерістерге ұшырады, бұл ең алдымен идеологиялық және әлеуметтік-экономикалық себептерге байланысты. Қазіргі қоғамда болып жатқан процестер тілдік санаға айтарлықтай өзгерістер енгізді, бұрыннан бар бағалауыштық мәндегі сөздер актив қолданыстан шығып, жаңа бағалау сөздері пайда болды. Мысалы, бұрындары адамның портретін жасауға жұмсалатын: *моральдық тұрғыдан тұрақты, төзімді, темірдей, қатал, жүректі, принципшіл, тәртіпті, қарапайым, алдыңғы қатарлы* сияқты бағалауыштық мәндегі сын есімдер бүгінде *сауатты, озық, құзыретті, амбициясы жоғары, өз позициясы бар, мотивациясы жоғары, позитивті, коммуникативті, келісім жасауға қабілетті, табысты, тиімді, сұранысқа ие, креативті* сияқты тілдік бірліктермен алмастырылды. Қоғам дамуына сай идеологияның өзгеруі жаңа форматтағы адамды қалыптастырды, ол адам дамып келе

жатқан экономикалық жүйеге енуге, жаңа әлеуметтік құрылымдардан орын табуға, өз мансабын құруға қажетті қасиеттерді меңгереді, яғни жаңа типтегі адам қазіргі қоғам талап ететін және материалдық әл-ауқат пен тұрақты әлеуметтік жағдайға жету үшін қажетті жағымды қасиеттердің белгілі бір жиынтығын өз бойында қалыптастыру керек, қазіргі құндылықтарға сай болу керек. Тіл білімінде құндылықтардағы өзгерістер: «Адамның қоршаған ортаны тануындағы маңызды аспектілердің бірі – ол адамның құндылық бағдарын көрсететін бағалау аспектісі. Бағалау ұғымы лингвистикаға логикадан келді, тіл білімінде бағалау аспектісі құндылықтар туралы ұғымды білдіреді» - деп түсіндіріледі [10, 2]. Яғни, бағалау адамның әлеммен өзара әрекеттесуінің ажырамас элементі болып табылады. И.И. Хрипунова бағалау адамның «өзін қоршаған ортаға» деген көзқарасымен тығыз байланысты деп санайды, өйткені адам қандай да бір оқиғаны бағаламауы мүмкін емес. Табиғи және мәдени нысандар, процестер, фактілер тілде көрініс табады және әртүрлі бағалау сипаттамаларына ие. Адам өзін қызықтыратын барлық нәрсені бағалайды және оған эмоционалды жауап береді. Осылайша адам айналасындағылармен өзара әрекеттеседі [11, 4].

Сөйлеудің аксиологиялық аспектісін зерттеу барысында сөйлеушінің тілдік қарым-қатынасты өзінің құндылық артықшылықтарын есепке ала отырып, жүзеге асыру қабілетіне назар аударылады: «Данные способности отражают аксиологическое представление говорящим уместности применения языковых средств в речевой ситуации, исходя из некоторого знания относительно деятельности, ценностей и личности реципиента. Совокупность речевых действий коммуниканта проявляется в речевом поведении, которое представляет собой сущностную характеристику личности как психического носителя коммуникативных ценностей» [12,75]. В.И. Карасиктің тұжырымдамасы бойынша, коммуникативті тұлғаның құндылық аспектісі белгілі бір кезеңдегі белгілі бір қоғамдастыққа тән мінез-құлық нормаларынан тұрады. Бұл нормалар адамгершілік кодексінде бекітілген, мәдениет пен тіл арқылы біріккен адамдардың дүниетанымын көрсетеді, яғни этикет ережелері, коммуникативтік стратегиялар, бағалау бірліктері. Жалпыадамзаттық құндылықтар (этикалық және утилитарлық) бар және белгілі бір дәуірге тән құндылықтар, белгілі бір халықты немесе ұжымдарды, адамдар тобын сипаттайтын құндылықтар бар, сондай-ақ жеке тұлғаның құндылықтары бар [13,10-20]. Қазіргі медиаконтенттегі тілдік материалдарға мән беретін болсақ, адами құндылықтардың қазіргі заманға сай түрленгенін көреміз: Жүз досың болғанша жүз теңгең болсын (түпнұсқасы: жүз сомың болғанша, жүз досың болсын), Бақыттың кілті-байлықта (түпнұсқасы: бақыттың кілті-еңбекте), Алыстан да арбала, жақыннан да дорбала (түпнұсқасы: Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала), Көппен бірге адаспа, жалғыз жүріп жол тап... (түпнұсқасы: Көппен көрген ұлы той) <https://vm.tiktok.com/ZMh61Yu8V/>. Ұжымдық санадан индивидтік санаға өткен өзгеріс байқалады, жеке тұлғаның қалыптасуына бағытталған бұл контенттер жастардың тілдік санасындағы өзгерістерді көрсетеді. Тілдік жадта сақталып, «көпке қызмет ету, көппен болу» мазмұндағы тілдік бірліктер нарықтың экономиканың әсерінен мағыналық өзгеріске түсіп, материалдық құндылық басымдылыққа ие болғанын көрсетеді. Аксиологиялық аспект тұрғысынан қарастырсақ, «іс-әрекеттің

мақсаты құнды ма?» - деген сауал туындайды. Сөйлеуді зерттеудің аксиологиялық тәсілі аясында сөйлеу стратегиясы анықталады және сөйлем мағынасы талданады, яғни сөйлеушінің ниеті және оны жүзеге асыру үшін таңдап алған тілдік құралдары қарастырылады. <https://vm.tiktok.com/ZMh61Yy8V/> авторы манипуляциялық құрал ретінде осы күнге дейін актив қолданыста жүрген, көпке танымал мақал-мәтелді таңдап алып, өте ұтымды қолданған. «Көппен бірге адаспа, жалғыз жүріп жол тап» - дегендегі автордың ұстанымының астарында «өзіңе сен, ізден, қорықпа, шешім тап» - деген мағыналар жатыр. Автордың мақалдарға жаңа мағына беруі нарық сұранысына жауап береді, ал қоғамдық құндылықтар тұрғысынан алып қарағанда, қайшылықтар тудырады. Индивидтік сананың дамуына жасалған бетбұрыс елдің экономикалық тұрғыдан дамуына өз септігін тигізеді деген тұжырым жасауға болады, бұл тұжырымға негіз болған мына бір зерттеу нәтижесі: шетелдік ғалым (Geert Hofstede, Германия) ата-аналардың отбасылық тәрбие ұстанымына салыстырмалы зерттеу жүргізген, ол үшін Германиядағы неміс отбасы мен мигранттардың отбасындағы тәрбие бағыттары қарастырылған [14]. Зерттеу барысында отбасында «ұжымдық құндылық» пен «индивидуалистік құндылықтың» қай түріне басымдылық берілетінін анықтаған, индивидуалды автономия мен әлеуметтік өзара байланыстың ерекшеліктеріне көңіл аударады. Geert Hofstede (2001) құндылықтар туралы түсініктердегі ұлттық ерекшеліктерге зерттеу жүргізе отырып, «индивидуалистік құндылықты» еркін әлеуметтік қатынастарға негізделген артықшылық ретінде анықтайды, бұл жерде адамдар тек өздері мен отбасылары үшін жауап береді деп күтіледі. «Ұжымдық құндылықты» тығыз әлеуметтік қатынастарға негізделген артықшылық ретінде анықтайды, бұл жерде топ мүшелерінен бір-біріне адалдық пен қамқорлық жасайды деп күтіледі. Geert Hofstede зерттеулеріндегі негізгі аспекті ата-ана мен бала қарым-қатынасындағы «Билік дистанциясы (Machtdistanz)». Ата-ана билігі үстем отбасыларында баланың қандай да бір шешім қабылдауы ата-ананың бұйрығы негізінде жүзеге асырылады, шешім талқыланбайды. Ата-ана билігі қалыпты деңгейдегі отбасында баланың қандай да бір шешім қабылдауы «тең дәрежеде» жүзеге асырылады. Енді, Geert Hofstedенің неміс отбасы мен мигранттардың отбасын қамтып жүргізген зерттеу нәтижесіне ден қойсақ [14]:

Зерттеу нәтижесі Германия, Италия мемлекеттерінің отбасылық тәрбиесінде индивидуалистік құндылықтың жоғары деңгейде екенін, ата-ана билігінің қалыпты деңгейде

екенін көрсетеді. Зерттеуші бұл қатарға Ұлыбритания мен Швеция сияқты мемлекеттерді қосса, Ұлыбританияда «индивидуалистік құндылық» өте жоғары көрсеткіш, ал Швецияда «ата-ананың билік үстемдігі» өте төмен көрсеткіш берген болар еді деп болжам жасайды. Вьетнам, Ресей, Араб мемлекеттерінің отбасылық тәрбиесінде ұжымдық құндылықтың жоғары деңгейді, ата-ана билігі жоғары деңгейді құрайды. Егер, берілген диаграммаға мән берсек, онда индивидуалистік құндылықтар мәдениетін жоғары қойған мемлекеттердің экономикасының озық дамыған мемлекеттер қатарында екені көңіл аудартады. Бұдан туындайтын сұрақ, бала тәрбиесіндегі ұстанымымызға өзгеріс керек пе? Қазақ отбасында да бала тәрбиесінде ата-ана тарапынан жиі айтылатын, иерархиялық модельге құрылған бұйрық мәнді тілдік бірліктер бар, мысалы: «Басымды қатырма!», «Әкең шешеді!», «Далбасаламашы!», «Ерікпеші!», «Қоя тұршы!», «Қойш!», «Бос сөйлем!», «Сенен адам шықпайды!», «Сен не білуші ең?», «Жақсы бопты!», «Санаспа!», «Маған ақыл айтпа!», «Құры!», «Түкке тұрғысыз нәрсе», «Бекер», «Жап ауызыңды!» т.с.с. Осы сөздер үнемі қолданылатын отбасында тәрбиеленген балалардың тілдік санасы әлсіз болады, өз ортасында бәсекеге қарсы төтеп бере алмайды, өздігінен шешім шығара алмайды. Тілдік сананың танымның құрамдас бөлігі екенін ескерсек, онда баланың өзін-өзі тануы ата-анасының бағалауынан, сөйлеу әрекетінен қалыптасады. Тілдік сана баланың тілді игеру кезінде қалыптасып, одан әрі өмір бойы жетіліп отырады. Бұдан шығатын қорытынды, ата-ананың баламен тілдік қарым-қатынасы реттелуі керек, бұл мәселеге аса қатты көңіл бөлінуі керек, қоғамның, мемлекеттің дамуы үшін баланың тілдік санасының сау қалыптасуына, жеке тұлға ретінде қалыптасуы үшін рухани тәрбие алуына баса назар аударғанымыз қажет.

Осы мәселеге біржақты қарамас үшін, 1 курс студенттерінен ассоциациялық сауалнама алынды (сауалнамаға 158 студент қатысты), сауалнама нәтижесі көп қазақ отбасында жағымды сөздер жиі қолданылатынын көрсетті. Ата-аналардың баласына қатысты үнемі қолданатын сөздері *«алтыным, ақылдым, жүрегім, балапаным, ботам, сұлу қызым, махаббатым, жалғыз қызым, доча, молодец, опора наша, наша единственная, еркеша наша, принцесса, зайка»* сияқты еркелеткіш мәнді эмоционалды-экспрессивті сөздерден тұрады. Сондай-ақ, *«біз саған сенеміз, бірдеңе болса айт, бай боласың, қарның ашты ма?, өзіңе сенімді бол, қалағаныңды алып береміз, сенің қолыңнан келеді, байқап жүр, ақшаң бар ма? түк етпейді»* сияқты сенім білдіру, қолдау көрсету мәндегі лексикалық бірліктер. Сондай-ақ, *«сенің барыңа шүкір етемін, Алланың берген сыйы, жалғызым, единственная моя»* сияқты тілдік бірліктердің көбірек қолданылатындығы байқалды.

Сауалнама нәтижесі отбасылық дискурста дисгармония тудырушы тілдік стратегиялардың басым екендігін де көрсетті: *қырсық, топас, сорлы, есалаң, миғұла, қаншық, кеңкелес, сенен қандай келін шығады?, адам болмайсың, сана берсін саған, өзіңдей елдің балаларына қарашы, қанша айтсам ұқпайсың, пәле болдың ғой, бәріне сен кінәлісің, ертең қайыршы боласың, дура, көзіңді құрт* т.с.с. Ирония, төмендету, тиым сөздер, үркіту, ескертпелер, нормативке сай емес лексикалар бала тарапынан агрессия тудырады. Қазіргі қоғамда орын алып отырған жастар арасындағы шектен тыс агрессиялық іс-әрекеттер (оқушылар арасындағы төбелес, буллинг, әлімжеттік, суицид) рухани құндылықтардың әлсіреуінен шығуда. Ата-аналардың балалар алдындағы беделі де,

олардың бала алдындағы дәрменсіз күйі бала тәрбиесінде үлкен рөл атқарады. «Бізді ойламайсың, жаның ашымайды, мені сатыңдар онда, кетем әкеңнен» сияқты сауалнама жауабынан алынған лексикалық бірліктер отбасы тәрбиесіндегі қиындықтарды, көңіл-күйді көрсетеді. «Кетші бар, шаршап тұрмын, потом сөйлесеміз» сияқты тілдік бірліктер сауалнама жауабында ең жиі қайталанатын бірліктер. Сауалнама жауабында жиі кездесетін келесі бірліктер: «ақша сұрай бердің ғой, неге звондамайсың, көп ұйықтай бермеш, сен үйде жалғыз ұлсың». Қазіргі қоғамдағы отбасылық өмір көрінісі осы актив сөздерден байқалып тұр. Жоғарыда берілген жағымсыз мәндегі тілдік бірліктерді төмендегідей топтастырдық: инвективті лексика, ащы мысқыл сөздер, өзіндік стильдік қызметі бар, жағымсыз мәндегі бұйрық райлы сөйлемдер, кульминациялық шекті білдіретін сөздер.

Ұлттық мәдениетімізде ұл бала мен қыз бала тәрбиелеудің тамаша үлгілері бар. Бала күннен баланың бойына сіңіріліп, берілетін отбасылық ұлттық құндылықтар туралы дүниелер көп. Көркем шығармалардан да ата-бабаларымыз ұстанған ұлттық тәрбие үлгілерін кездестіре аламыз. Мысалы, мына бір мысалдардан бала тәрбиесінің тамаша үлгілерін көреміз:

– Бір жаққа барайын десе, қасына іні-сіңлілерінің біреуін қосып жібереді. – Сен енді ойын баласы емессің. Бой жетіп келесің, селтеңдемей үйде отыр, – деп қия бастырмайды. Іс тіктіреді, кесте тіктіреді, шілтер тоқытады. Әйтеуір, анасының бұған келгенде тапсырмасы бір таусылмайтын болған [15, 9].

– Сағат немересін қасына шақырып алды, қиюы кеткен күбіні қалай дәнекерлеуді үйретті, сосын немересінің басын сипап отырып:

– Тентегім менің, тентегім, қара шаңырағымның иесі! ... – деді [16, 140].

– Сен әкем осы асуға алғаш арба жолын салған дедің бе? - Бұрынырақта Сұлутор арқылы Соғанды жағалап Баянды асуын арбамен асқан, шынында, менің әкем. Ол кезде Аманжолдың Мамырханы деген Аңырақай болысына атқосшы болған кісі. Кейін осы Ешкіліге жалғыз үй көшіп кеп бекет салдырған. Онда менің бес-алты жасар кезім. Әкем: «Әй, балам, мына асуды көремісің, – деген маған есік алдына жетелеп шығып, – көрсең, осыған даңғыраған жол саламыз, ойлағаныма жете алмасам, оны іске асыру саған аманат, өзің жеткен жерден ары жалғастыруды өз балаңа сен аманат етерсің», – деп маған өсиет қалдырып еді [17, 34].

Мән беріп қарасақ, осы берілген мысалдардағы кілт сөздер еңбекпен, жауапкершілікпен байланысты: тіктіру, үйрету, іске асыру, жалғастыру, аманат, өсиет, қара шаңырақ иесі. Қазіргі күнде жиі айтылатын мотивация үлгілерінің қазақ ұлттық тәрбиесінде шебер қолданылғанын мына мысалдар арқылы көз жеткізе аламыз:

– Менің аздаған еркелік мінезім бар. Үй ішінде апамды жөнді тыңдай қоймаймын. Әсіресе, көкем отырғанда маған тоқтау айту әбестік. «Қанатым менің өзіме тартқан. Ертең мына деген инженер болып шығады. Ата-бабасы өмір бақи алысып келе жатқан Жал өзенін менің Қанатым бағындырады әлі», – деп көкем маған өз жұмысының тағдырын арта сөйлейді. Мен үшін үлкен мақтаныш бұл.

– Қуанышымда шек жоқ. Дуандағы бақытты бала бүгін жалғыз өзім ғана. Апамның: «Менің Қанатым ертең бүткіл Дуанды билейді» деген сөзі осы қазір, көп алдында орындала

бастағандай көрінеді. Көшеге жүгіріп шығып, бар даусыммен айқай салсам, Дуанның барша балалары бүгін менің кім екенімді өз көздерімен көрер еді-ау деп те ойлаймын [18, 208-210].

– Апа, апа! Кітабымның арасынан мынаны тауып алдым. – Нені, ботам?! Жанат жапырақтарын апасының көзіне тосты. Апасы да таңқалған түр танытып жатыр.

– Ә, мұны саған Алматыдағы осы кітапты шығарған ағайларың мен тәтейлерің салып жіберген ғой. ... Бұл жапырақтар салынған кітапты алған бала жақсы оқысын деген шығар.

– Апа! Мүмкін... – Жанаттың үні біртүрлі толқи шықты. Көңіліндегі үлкен арманы мен үміті ғой мұны айтқызып тұрған: – Мүмкін... Мұны алған бала ақын болсын деген шығар...

– Талабыңды Тәңірім қолдасын! Құдай қолдаса, боласың, ботам, боласың! Жырқұмар пейлің мен ынтаң зор, осыған қуанам ғой... Осы әңгімеден кейін Жанат өзінше ұйқас құрауға, өлең жазуға талпына бастады. ...Қияндағы қазақ ауылында тағы бір ақын қыз күнге ұмсынған гүлдей болашағына талпынып өсіп келе жатты [15, 207-208].

Осы мысалдарға мән беріп қарасақ, мағынасы терең. Балаға жастайынан негізгі құндылықты сіңірген, балаға сенім артып, оны арқаландырып, жігер беріп, болашағын айқындауға көмек берген.

Қорытынды

Ресми емес ауызша қарым-қатынас парадигмасының өзегін отбасылық коммуникация құрайды, оның иерархиялық құрылымы, отбасылық рөлдерді бөлудегі дәстүрлі жолы бар. Қазақ отбасына қатысты алсақ, қазақ отбасында негізгі орын әкеге тиесілі. Әкенің беделімен, әкенің мысымен тәрбиелеу қазақ отбасында ежелден қалыптасқан дәстүр. Бұл дәстүр бүгінде де көп отбасында сақталған. Қоғамда бала тәрбиелеудегі әкенің стандартты рөлі сақталған, яғни, бала тәртібін бақылауда ұстау, тәрбиеден кеткенде жазалау функциясын әке атқарады. Дегенмен бұрынғы кезеңмен салыстырғанда, әке мінезінде қаталдықтан гөрі жұмсақтықтың басым екендігін, әкенің авторитарлық билігінің әлсірегенін байқауға болады. Ол рөлге, керісінше, аналар да ие бола бастағаны білінеді, бала тәрбиесіне толық жауапкершілікті аналар өздеріне алған отбасылар саны аз емес. Оның әлеуметтік себептері көп. Сауалнамадан алынған тілдік деректер әлеуметтік мәселелердің отбасылық қарым-қатынаста, ата-ананың бала тәрбиесіндегі рөлінде, бала бойында құндылықтарды қалыптастыруда шешуші орын алатындығына дәлел бола алады.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Б.А. Абдыханова материалдарды жинақтау, мақала мазмұнын мен негізгі бөлімін жазды, мақаланы рәсімдеумен айналысты. **А.Ф.Аккалиева** мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, түзетулер мен қосымшалар енгізді. **Л.К.**

Мейрамбекова мақаланың талқылау жұмыстарына үлес қосып отырды. Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Темиргазина З.К. Лингвистическая аксиология: оценочные высказывания в русском языке. – Москва: Флинта, 2015. – 247 с.
2. Карасик В.И. Языковые картины бытия: монография / В.И. Карасик. – Москва: Государственный институт русского языка имени А.С. Пушкина, 2020. – 468с.
3. Общая и русская лингвоаксиология: коллективная монография / М.С. Милованова (отв. ред.), К. Я. Сигал, В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин и др.; Институт языкознания РАН, Государственный институт русского языка имени А.С. Пушкина. – Москва–Ярославль: Издательство «Канцлер», 2022. – 390 с.
4. Джамбаева Ж.А. К вопросу о разработке психолингвистического направления аксиологической лингвистики / Ж. А. Джамбаева. – Текст: непосредственный // Cuadernos de Rusística Española, 2013. – Vol. 9. – P. 29–36.
5. Анищенко О.А., Жаркынбекова Ш.К. Особенности речевого поведения казахстанской молодежи: социолингвистический и психолингвистический аспекты исследования // ВЕСТНИК Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология. – 2024. – № 2(147). – С 26-41. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-26-41>
6. Шалина И.В. Уральское городское просторечие: лингвокультурные типы / И. В. Шалина // Известия Уральского федерального университета, 2009. – С. 134-143.
7. Лингвистика и аксиология: этносемиотика ценностных смыслов: коллективная монография / Е. Ф. Серебренникова. – Москва: Тезаурус, 2011. – 352 с.
8. Степанов С.С. Популярная психологическая энциклопедия. – Москва: Эксмо, 2005.
9. Чернейко Л.О. Порождение и восприятие межличностных оценок. / Л.О. Чернейко // Филологические науки, 1996. – Vol. 6. – С. 42-53.
10. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий: варианты речевого поведения. – Москва, 2007. – 171 с.
11. Хрипунова И.И. Языковые средства и способы реализации аксиологических стратегий в современном немецком художественном тексте. –Воронеж, 2013. – 24 с.
12. Сидорова Н.А., Лимарова Е.В. Ценностные аспекты компетенций общения в структуре языковой личности // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: университет, 2018. – С. 75-78.
13. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Научно-исследовательская лаборатория «Аксиологическая лингвистика». – Москва: Гнозис, 2004. – 389 с.
14. Prof. Dr. Bernhard Nauck. Welche Rolle spielt eigentlich Kultur bei der Erziehung in Migrantenfamilien? <https://www.mehrsprachigkeit.uni-hamburg.de/oeffentlichkeit/erziehung-u-beratung/abschlussbericht-diwan.html> (қарастырылған күні: 24.11.2024)
15. Бейсенова Шәрбәну. Бір махаббат баяны. Хикаят, әңгімелер. – Алматы, 2009. – 280 б.

16. Тарази Әкім. Кең. Роман. – Алматы: Жазушы, 1986. – 576 б.
17. Несіпбек Дәутайұлы. Көгілдір көйлекті келіншек. Хикаяттар, әңгімелер – Алматы: Жазушы, 2005. – 264 б.
18. Мұхамеджан Дүзенов. Ақ әже. Повесть. – Алматы: Жазушы, 1968.

Б.А. Abdykhanova¹, A.F. Akkaliyeva², L.K. Meirambekova^{3*}

^{1,2}*Shakarim University, Semey, Kazakhstan*

³*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

The linguoaxiological aspect: the current characteristics of parental linguistic behavior

Abstract. The article explores how language manifests concepts of values, which adapt and transform in accordance with the socio-cultural context, and the changes they undergo in the current globalized environment. The importance of studying the issue of parental linguistic behavior is approached as a key topic. To determine and assess the contemporary nature of this issue, the article examines fundamental aspects of axiology, including the relationship between language and cultural values. It also analyzes the role of linguistic units as indicators of parents' worldviews and their influence on shaping relationships with children. Educational models historically employed in raising children within the Kazakh nation are presented through examples from literary works. These models are necessary for conducting a comparative analysis and evaluation of traditional and modern methods of upbringing. Examples of motivational practices previously used in child-rearing are proposed. The associative analysis results presented in the article serve as linguistic cues for parents. Examples drawn from social media highlight contemporary shifts in youth perspectives and attitudes. Furthermore, the survey's linguistic data can be used as proof that social issues have a significant impact on how parents raise their children, how families interact, and how children develop their values.

Keywords: axiology, linguoaxiology, national values, cultural values, parental linguistic behavior, globalization process

Б.А. Абдыханова¹, А.Ф. Аккалиева², Л.К. Мейрамбекова^{3*}

^{1,2}*Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан*

³*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

Лингвоаксиологический аспект: современные характеристики языкового поведения родителей

Аннотация. Данная статья рассматривает, как понятия ценностей, которые адаптируются и трансформируются в соответствии с социокультурным контекстом, проявляются через язык и какие изменения они претерпевают в условиях современной глобализации. Поднимается важность изучения вопроса языкового поведения родителей как ключевой темы. Для определения и оценки современных особенностей данной проблемы исследуются основные

аспекты аксиологии, включая взаимосвязь языка и культурных ценностей. Также проводится анализ роли языковых единиц как индикаторов мировоззрения родителей и их влияния на формирование взаимоотношений с детьми. Образовательные модели, исторически использовавшиеся в воспитании детей в казахской культуре, представлены через примеры из литературных произведений. Данные модели были использованы для проведения сравнительного анализа и оценки традиционных и современных методов воспитания. Предложены примеры мотивационных практик, ранее использовавшихся в процессе воспитания. Ассоциативный анализ, представленный в статье, служит языковыми ориентирами для родителей. Примеры, взятые из социальных сетей, иллюстрируют современные изменения в установках молодежи. Более того, полученные в результате опроса лингвистические данные могут служить доказательством того, что социальные вопросы играют решающую роль в роли родителей в воспитании детей, в семейных отношениях, в формировании ценностей у детей.

Ключевые слова: аксиология, лингвоаксиология, национальные ценности, культурные ценности, языковое поведение родителей, процесс глобализации.

References

1. Temirgazina Z.K. Lingvisticheskaya aksiologiya: otsenochnye vyskazyvaniya v russkom yazyke [Linguistic axiology: evaluative statements in Russian] (Flint, Moscow, 2015, 247 p.) [in Russian]
2. Karasik V. I. Yazykovye kartiny bytiya: monographiya [Language pictures of existence: monograph] (State Institute of Russian Language named after A.S.Pushkin, Moscow, 2020, 468 p.) [in Russian]
3. Obshaya i russkaya lingoaksiologiya: kolektivnaya monographiya [General and Russian linguaxiology: collective monograph] / Eds. M.S. Milovanova (editor-in-chief), K. Ya. Sigal, V. I. Karasik, G. G. Slyshkin, et al] (Publishing House "Kantsler", Moscow-Yaroslavl, 2022, 390 p.) [in Russian]
4. Dzhambaeva, Zh.A. K voprosy o razrabotke psihologicheskogo napravleniya aksiologicheskoi lingvistiki [On the issue of developing a psycholinguistic direction of axiological linguistics], Cuadernos de Rusística Española, 9, 29–36 (2013) [in Russian]
5. Anishenko O.A., Zharkynbekova Sh.K. Features of speech behaviour of Kazakhstani youth: sociolinguistic and psycholinguistic aspects of research, Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, № 2(147), 26-41 (2024). DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-26-41> [in Russian]
6. Shalina I.V. Ural'skoe gorodskoe prostorechie: lingvokul'turnye tipashi [Ural urban vernacular: linguocultural types], Izvestiya Ural'skogo federal'nogo universiteta (News of the Ural Federal University), 134-143 (2009) [in Russian]
7. Serebrennikova E. F. Ligvistika i aksiologiya: etnosemiometriya tsennostnyh smyslov: kolektivnaya monographiya [Linguistics and axiology: ethnosemiometry of value meanings: collective monograph] (Thesaurus, Moscow, 2011, 352 p.) [in Russian]
8. Stepanov S.S. Populyarnaya psihologicheskaya entsiklopediya [Popular psychological encyclopedia] (Eksmo, Moscow, 2005) [in Russian]
9. Cherneiko L.O. Poroshdenie i vospriyatiye meshlichnostnyh otsenok [Generation and perception of interpersonal assessments], Folologicheskije nauki [Philological Sciences], 6, 42-53 (1996) [in Russian]
10. Vinokur T. G. Govoryashii i slushayushii: variant rechevogo povedeniya [Speaker and listener: variants of speech behavior] (Moscow, 2007, 171 p.) [in Russian]

11. Hripunova I.I. Yazykovye sredstva i sposoby realizatsii aksiologicheskig strategii v sovremennom nemetskom hudoshestvennom tekste [Language means and methods of implementing axiological strategies in a modern German literary text]. (Voronezh, 2013, 24 p.) [in Russian]
12. Limarova E.V., Sidorova N.A. Value aspects of communication competences in structure of the language personality, The Bulletin of the Adyghe State University: Internet Scientific Journal, 75-78 (2018) [in Russian]
13. Karasik V.I. Yazykovoi krug: lichnost', kontsepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse] (Gnosis, Moscow, 2004, 389 p.) [in Russian]
14. Nauck B. Welche Rolle spielt eigentlich Kultur bei der Erziehung in Migrantenfamilien? [Electronic Resource]. – URL: <https://www.mehrsprachigkeit.uni-hamburg.de/oeffentlichkeit/erziehung-u-beratung/abschlussbericht-diwan.html> (date accessed: 01.02.2024) [in German]
15. Beisenova Sh. Bir mahabbat bayany. Hikayat, angimeler [A love story. Stories, tales] (Almaty, 2009, 280 p.) [in Kazakh]
16. Tarazi A. Ken. Roman. [Ken. Roman] (Zhasushy, Almaty, 1986. 576 p.) [in Kazakh]
17. Nesipbek D. Kogildir koilektegi kelinshek. Hikayattar, angimeler [The Lady in the Blue Dress. Stories, Tales] (Zhazushy, Almaty, 2005, 264 p.) [in Kazakh]
18. Duzenov M. Aq azhe. Povest' [The White Grandmother. Novel] (Zhazushy, Almaty, 1968) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Абдыханова Бактыгүл Айдапкелевна – PhD, доцент, Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қаласы, Қазақстан. E-mail: abdychanovab@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8076-2336.

Аккалиева Айжан Файзрахмановна – PhD, доцент, Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей, Қазақстан. E-mail: akkali.aizhan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6466-9967.

Мейрамбекова Лязат Касымовна – хат-хабар үшін автор, PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2159-4007.

Абдыханова Бактыгүл Айдапкелевна – PhD, доцент, Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан. E-mail: abdychanovab@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8076-2336.

Аккалиева Айжан Файзрахмановна – PhD, доцент, Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан. E-mail: akkali.aizhan@gmail.com ORCID: 0000-0001-6466-9967.

Мейрамбекова Лязат Касымовна – автор для корреспонденции, PhD, и.о.доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2159-4007.

Abdykhanova Baktigul Aidapkelevna – PhD, Associate Professor, Shakarim State University, Semey, Kazakhstan. E-mail: abdychanovab@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8076-2336.

Akkaliyeva Aizhan Faizrahmanovna – PhD, Associate Professor, Shakarim State University, Semey, Kazakhstan. E-mail: akkali.aizhan@gmail.com, ORCID:0000-0001-6466-9967.

Meirambekova Lyazat Kassymovna – corresponding author, PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: Imeyrambekova@mail.ru. ORCID:0000-0003-2159-4007.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).